

гром у сказах: «У ночы і голас *грома* мае сваю асобную грозную музыку» («Прэд навалніцёю ў ночы», с. 41) і «Як толькі сьцямнее, пачынае бліскаць маланка, але *грому* яшчэ не чуто» (там жа, с. 41), можна заўважыць, што ў першым сказе ён выступае з больш канкрэтным і акрэсленым значэннем, чым у другім сказе, дзе яго значэнне не такое акрэсленае, больш шырокае, адцягненае. Аднак такая дыферэнцыяцыя канчаткаў у гэтых назоўніках, увогуле матываваная, не была замацавана ў беларускай літаратурнай мове.

Адзначым, што ў зборніку, як і ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, толькі з канчаткам *-а* ўжываюцца назоўнікі *авёс*, з канчаткам *-у* — назоўнікі *гной*, *пыл*, *дождж*.

Аналіз правапісна-граматычных форм іншых часцін мовы, у тым ліку і дзеясловаў, таксама сведчыць аб іх пэўнай унармаванасці, аб матываванасці выкарыстання пісьменнікам таго ці іншага марфалагічнага варыянту, абумоўленасці яго з'яўлення ў зборніку нейкімі аб'ектыўнымі фактарамі, якія характарызавалі агульны стан тагачаснай беларускай літаратурнай мовы. Сваім зборнікам «Другое чытанне для дзяцей беларусаў» Якуб Колас сцвердзіў заканамернасць выкарыстання многіх адметных рыс беларускай мовы, удакладніў ужыванне некаторых арфаграм і граматычных форм і тым самым унёс свой непасрэдны ўклад у агульную справу выпрацоўкі і замацавання літаратурных норм.

¹ Міроненка Л. Г. Першыя беларускія чытання.— У кн.: Беларуская дзіцячая літаратура.— Мінск, 1980, с. 43.

² Гл.: Родіонов В. Н. Якуб Колас — педагог.— Мінск, 1981, с. 58.

³ Шакун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы.— Мінск, 1963, с. 253.

⁴ Тут і далей у прыкладах захоўваецца арфаграфія выдання: Якуб Колас. Другое чытанне для дзяцей беларусаў.— Пецярбург, 1909.

⁵ Капорская Е. С. О некоторых факторах возникновения лексической вариантности в русском языке XVIII начала XIX века.— У кн.: Литературная норма и вариантность.— М., 1981, с. 24.

⁶ Гл.: Наркевич А. І. Назоўнік. Граматычныя катэгорыі і формы.— Мінск, 1976, с. 96—97.

⁷ Гл.: там жа, с. 100.

⁸ Гл.: Граматыка беларускай мовы, т. 1.— Мінск 1962, с. 55.

⁹ Бузук П. Мова і правапіс твораў Якуба Коласа.— У кн.: Якуб Колас у літаратурнай крытыцы.— Мінск, 1926, с. 132.

¹⁰ Гл.: Дыялекталагічны атлас беларускай мовы.— Мінск, 1963, карты №№ 18, 74, 79; 65, 66, а таксама Блінова Э. Д., Мяцельская Е. С. Беларуская дыялекталогія.— Мінск, 1980, с. 75, 76, 82.

¹¹ Крапіва К. Збор твораў у 5-ці тамах, т. 5, с. 184.

В. М. НІКАЛАЕВА

ДА ПЫТАННЯ АБ РОЛІ СТАРАСЛАВЯНІЗМАЎ (ЦАРКОЎНАСЛАВЯНІЗМАЎ) У МОВЕ ТВОРАЎ ЯКУБА КОЛАСА

У гісторыі ўсходнеславянскіх літаратурных моў пытанне аб ролі стараславянства (царкоўнаславянства) да гэтага часу застаецца недастаткова вывучаным, хоць стараславянская мова даследавалася многімі вядомымі вучонымі (М. В. Ламаносавым, А. Х. Вастокавым, С. К. Булічам, А. А. Шахматавым, В. У. Вінаградавым, С. П. Абнорскім, Л. А. Булахоўскім і інш.). Як вядома, царкоўнаславянская мова «...была важным сродкам зносін славян, мела незвычайна шырокае распаўсюджанне і прымяненне, была магутным сродкам цывілізацыі славян, аказала значны ўплыў на гісторыю асобных славянскіх літаратурных моў і ўсёй славянскай літаратуры»¹. Гісторыя ўзнікнення і развіцця ўсходнеславянскіх літаратурных моў і ёсць гісторыя складаных і разнастайных узаемаадносін паміж стараславянскай (царкоўнаславянскай) і народнай мовамі. «Зліццё царкоўнаславянства з архаізмамі або з актуальнай ісконнай лексікай пачалося вельмі даўно, з першых стагоддзяў старажытнарускай пісьменнасці»². Адною з істотных рыс рускай і бела-

рускай моў з'яўляецца наяўнасць у іх слоўнікавым складзе пэўнай колькасці царкоўнаславянскіх элементаў, засвоеных у розныя перыяды гісторыі і рознымі шляхамі.

На працягу ўсяго старажытнага перыяду развіцця беларускай літаратурнай мовы даволі выразна яе сувязь з царкоўнаславянскай мовай назіраецца не толькі ў сферы рэлігійных адносін, але і ў свецкай публіцыстыцы і мастацкай літаратуры, што пакінула некаторыя сляды і ў пазнейшых беларускіх творах, а таксама часткова ў народных беларускіх гаворках. Больш поўнаму захаванню стараславянізмаў (царкоўнаславянізмаў) у беларускай мове не спрыялі тыя сацыяльна-палітычныя ўмовы, пры якіх развівалася яе пісьменнасць з канца XVI да XIX стагоддзя ўключна. Калі стала фарміравацца новая беларуская літаратурная мова на народнай аснове, ў яе слоўніковы састаў стараславянскія (царкоўнаславянскія) пранікалі ўжо праз пасрэдніцтва рускай літаратурнай мовы, якая аказвала магутны ўплыў на яе развіццё. Усё гэта неабходна мець на ўвазе, калі мы разглядаем ролю стараславянізмаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Фарміраванне і развіццё сучаснай беларускай літаратурнай мовы непасрэдна адлюстравана ў творчасці вялікіх дзеячоў беларускай культуры — народных паэтаў БССР Янкі Купалы і Якуба Коласа. Яны былі прадаўжальнікамі багатых традыцый папярэдняй літаратуры, а таксама заснавальнікамі норм сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Янка Купала і Якуб Колас у беларускай літаратуры зрабілі тое, што ў свой час зрабіў для рускай літаратуры А. С. Пушкін, а для ўкраінскай — Т. Р. Шаўчэнка.

У гэтым артыкуле будучь разгледжаны некаторыя пытанні, звязаныя з асаблівасцямі ўжывання стараславянскіяў (царкоўнаславянскіяў) у паэмах Якуба Коласа «Новая зямля» і «Сымон-музыка»³.

Звычайна ў беларускім мовазнаўстве да традыцыйных славянскіяў адносяцца такія словы, як *воблака* (і ў форме мужчынскага роду — *воблак*), *хрибры*, *неба*, *благі*, *магчыма*⁴. Яны замацаваліся ў бытавой народнай мове яшчэ ў старажытны перыяд, прычым некаторыя змянілі гукавую форму або семантыку (напрыклад, *благі* ужываецца ў значэнні «дрэнны»). Усе гэтыя славянскія і іх вытворныя ў паэмах Якуба Коласа выкарыстоўваюцца, як правіла, у дэнататыўнай функцыі і асаблівых заўваг не выклікаюць, бо ўвайшлі ў шырокі літаратурны ўжытак як міжстылявыя сродкі.

Адсутнасць якіх-небудзь канататыўных адценняў у славянскіяў гэтай групы пацвярджаецца, напрыклад, такімі коласаўскімі кантэкстамі: Або я, думаеш, збаяўся? — Гаворыць дзядзька, ў хаце храбры... (85); Паважнасць вечара святога — Не ўчуеш слова ты бллага... (177).

У слоўніковы састаў беларускай мовы праз рускую мову гістарычна ўвайшлі колькасна значныя групы стараславянскай (царкоўнаславянскай) лексікі з адцягненым значэннем, словы якіх поўнасю асіміляваны ў адпаведнасці з унутранымі законамі беларускай мовы і належаць да міжстылявых сродкаў. Гэта пацвярджаецца і паэмамі Якуба Коласа, дзе традыцыйныя кніжнаславянскія лексічныя элементы з абстрактнай семантыкай не маюць стылістычнай афарбоўкі: *міласць* (72, 115), *мудрасць* (173, 184, 422), *дабрата* (141, 311, 443), *тайнасць* (185, 309, 428), *следства* (133) і інш.

З такой жа нейтральнай у стылістычных адносінах функцыяй, але з абмежаванай сферай ужывання (царкоўна-рэлігійныя паняцці або рэаліі) традыцыйна ў беларускай мове выкарыстоўваюцца шмат якія іншыя славянскія. З ліку гэтых кніжных па паходжанню слоў у паэмах Якуба Коласа сустракаюцца: *споведзь* (83, 103), *спавядацца* (207), *закон* (46, 131), *алтар* (214), *кадзіла* (285), *прарочы* (312, 428, 463), *малітва* (413), *грэх* (18), *грэшны* (413), *бязгрэшны* (214), *бог* (87, 148, 185), *плашчаніца* (207), *ззянне* (103, 122, 221, 325, 341, 379, 381), *багамольны* (99), *блаславеннае* (224), *злавешчы* (219) і інш.

Некаторыя стараславянiзмы (царкоўнаславянiзмы) к нашаму часу сталі архаiзмамi, выйшлі з актыўнага запасу лексiкi i ўжываюцца толькi ў ролi стылістычна маркіраваных кампанентаў пэўных сiнанiмiчных радоў:

Мне душу смуткам напаўняе,
Што ў прошласць канулі гадочкi,
Мае шчаслiвыя дзянечкi... (13)

I агнявокая дзянiца
Як маладая чараўнiца,
Цябе сагрэе мiлым смехам,
Авее духам чыстым бораў... (212)

Славянiзмы *дзянiца*, *канулі*, як i iншыя архаiзмы — *лона* (425), *перст* (11) — выкарыстоўваюцца для стварэння адценняў урачыстасцi, узнёсласцi i, значыць, надзелены функцыяй паэтычных сродкаў у паэмах Якуба Коласа.

Адной з самых яркiх рыс, якiя паказваюць на стараславянскае паходжанне пэўных слоў, з'яўляецца непаўнагалоссе. Вядома, што ў рускай лiтаратурнай мове лексемы з непаўнагалоссем складаюць даволi вялікую групу, прычым яны нярэдка з'яўляюцца семантычнымi або стылістычнымi варыянтамi да слоў з паўнагалоссем, параўн.: *глас* — *голос*, *брег* — *берег*, *град* — *город*, *страж* — *сторож*, *брада* — *борода* i г. д. У беларускай мове таксама амаль усе непаўнагалосныя ўтварэннi стылістычна маркіраваны (з прычыны абмежаванасцi iх з пункту гледжання выкарыстання). Вось як ужываюцца ў паэмах Якуба Коласа такiя лексемы:

Раз паны там палявалi
I пад дубам балявалi,
Справы робячы свае.
Ох, лiха ж ты, сiла ўража. (447)

Пакаты ўзгор'я i курганы
Уздзелi чырванi кароны,
I стрэхi сонцам пазлачоны. (214)

Варыянтамi гэтых непаўнагалосных, стылістычна афарбаваных, надзеленых пэўнымi эмацыянальна-вобразнымi рысамi славянiзмаў (якiя выкарыстоўваюцца для стварэння адцення ўрачыстасцi ці для выказвання адносiн аўтара да падзей) у паэмах Якуба Коласа з'яўляюцца паўнагалосныя, стылістычна нейтральныя ўтварэннi: *ворагi* (83), *варожы* (243, 273, 278, 285), *варожа* (259, 284), *золата* (107, 138), *залаты* (209, 220), *пазалота* (373). Важна таксама адзначыць, што паўнагалосныя формы па частаце ўжывання значна пераважаюць.

Нягледзячы на непаўнагалоссе славянiзмы *прах*, *храбры*, *срэбра*, *дрэва* належаць да групы мiжстылявых слоў:

Сатрэцца, згiне яго след
У тым сусветным праху-смерцi... (281)

Асаблівасцю мовы паэм Якуба Коласа неабходна лiчыць версiфікацыйныя варыянты непаўнагалосных i паўнагалосных ўтварэнняў, у прыватнасцi, такiя, як *глаўны* (127, 198, 201) — *галаўны* (60), *прад* (а) (11, 21, 98, 103, 248) — *перад* (а) (54, 199, 225), *срэдзь* (11, 155, 219, 253) — *сярод* (127, 194). Пра стылістычную значнасць гэтых сродкаў гаварыць не прыходзiцца наогул.

Для стараславянскай (царкоўнаславянскай) мовы была характэрна вялікая колькасць штучных кнiжных складаных слоў тыпу *благословение*, *богослужение*, *благодарность*, *животворящий*, якiя звычайна з'яўляюцца калькамi з грэчаскiх кампозитаў. Некаторыя з iх замацавалiся i ў беларускай мове пад уплывам старакнiжных традыцый. Асобныя стараславянiзмы-кампозiты з нязначнымi фанетычнымi зменамi выкарыстоўваюцца ў паэмах Якуба Коласа, дзе яны выконваюць або прамую намінатывную функцыю, або надзелены эмацыянальна-экспрэсiўнай афарбоўкай, напрыклад:

Благаславёны час той будзе,
Калі я ў родным сваім людзе
Куточак бацькаў прывітаю
І радасць жыцця там пазнаю. (156)

Важна адзначыць, што Якуб Колас падыходзіў да падобных слоў творча: побач з запазычанымі стараславянізмамі-кампозітамі ён шырока карыстаўся гатовымі мадэлямі для ўтварэння паэтычных неалагізмаў. Усе яны нясуць у паэмах важную стылістычную нагрузку, становяцца яркай характарыстыкай пры апісанні з'яў прыроды, падкрэсліваюць асаблівасці таго ці іншага вобраза, надаюць адценне ўрачыстасці або лірычнасці. У паэмах мы сустракаем: *зласмешна* (78), *зласмехам* (86), *мілагучна* (188, 269, 193), *агнявокая* (212), *вогнямгненная* (218), *віхрабежны* (219, 310), *мнагалучны* (243), *мнагаспеўна* (315), *мнагадумныя* (395), *многакапыты* (347), *жыватворная* (324), *жыватворчая* (36), *грозналіцы* (347), *іскраззяны* (396), *плыўкадымныя* (409), *многадумны* (452), *цёмнакудры* (453), *шайкарунныя* (456), *яснавокі* (224), *ціхамірна* (224), *златаблёсткі* (181), *златаблескія* (421), *златалітыя* (209), *златавалосая* (212), *златагукі* (310), *злататканныя* (331), *златадзенныя* (357), *златаіскрае* (418), *златаблеск* (456, 484), *срэбраводны* (10, 138), *срэбралітны* (216), *срэбна-медны* (310), *срэбралітая* (310), *срэбраструнны* (310), *срэбраплынны* (408).

Вывучэнне мовы творчасці Якуба Коласа, у прыватнасці, стараславянізмаў, набывае агульнаславянскае значэнне ў сувязі з распрацоўкай праблем фарміравання славянскіх нацыянальных літаратурных моў.

¹ Курц Й. Роль церковнославянского языка как международного культурного (литературного) языка славян.— В кн.: IV Международный съезд славистов: Материалы дискуссии. М., 1962, т. II, с. 136.

² Филлин Ф. П. Истоки и судьбы русского литературного языка.— М., 1981, с. 23.

³ Усе матэрыялы прыводзяцца па выданню: Колас Якуб. Збор твораў.— Мінск, 1962, т. 6; старонкі даюцца ў дужках.

⁴ Гл.: Крукоўскі М. І. Рускі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову.— Мінск, 1958, с. 48.

Л. А. ВАНКОВІЧ

НЕКАТОРЫЯ АГУЛЬНЫЯ НАЗІРАННІ НАД ЛЕКСІКАЙ ТВОРАЎ ЯНКІ КУПАЛЫ ПЕРЫЯДУ «ЖАЛЕЙКІ» (1905—1907)

Знаёмства са слоўнікам твораў Янкi Купалы перыяду «Жалейкі» паказвае, што чатыры п'ятых наяўных слоў з агульнай лічбы амаль 5 тыс. складуюць дзеясловы, назоўнікі і прыметнікі.

Найбольш частае ўжыванне паэтам дзеясловаў тлумачыцца, з аднаго боку, аналагічнай з'явай у жывой народнай мове, а, з другога, пацвярджае дзейсны, пераўтваральны характар самой купалаўскай творчасці. Пераважная большасць слоў (54%) ужывалася Купалам не звыш аднаго разу. Не звыш трох разоў паэт выкарыстаў $\frac{4}{5}$ усёй наяўнай лексікі.

Сярод найбольш частых слоў у творчасці песняра адзначанага перыяду з'яўляюцца наступныя: *быць* (звыш 300), *людзі*, *доля*, *сэрца*, *ісці*, *жыць* (звыш 100 разоў кожнае), *сляза*, *поле*, *пан*, *знаць* (каля 100 разоў кожнае). Дзесяткі разоў Купала ўжываў словы *зямля*, *плакаць*, *шчасце*, *праўда*, *родны*, *мужык*, *бедны*, *нядоля*, *воля*, *няволя* і некаторыя іншыя.

Частата ўжывання пералічаных слоў звязана з тэматычнай накіраванасцю творчасці Купалы, якая дакладна адбілася ўжо ў аўтарскім эпіграфе да першага зборніка вершаў: